

EINDE VAN DE ADELSCULTUUR?

Adellijke overlevingsstrategieën in
Duitsland en Nederland, 1918-1955

Conrad Gietman
Simone Nieuwenbroek
Martin Schürer
Redmer Alma
Yme Kuiper
Gunnar Teske

REDACTIE

EINDE VAN DE ADELSCULTUUR?
ENDE DER ADELSKULTUR?

ADELSGESCHIEDENIS

XXI

De reeks Adelsgeschiedenis verschijnt sinds 2001 onder auspiciën van de Stichting Werkgroep Adelsgeschiedenis, die zich ten doel stelt het onderzoek naar de geschiedenis van de adel in Nederland en Europa te bevorderen.

EINDE VAN DE ADELSCULTUUR?

Adellijke overlevingsstrategieën in Duitsland en Nederland, 1918-1955

ENDE DER ADELSKULTUR?

Strategien zum Überleben in Deutschland und den Niederlanden, 1918-1955

Redactie

Herausgegeben von

CONRAD GIETMAN

SIMONE NIEUWENBROEK

MARTIN SCHÜRRER

REDMER ALMA

YME KUIPER

GUNNAR TESKE

Hilversum

Verloren

2024

De uitgave van dit boek is mede mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van de Deutsch-Niederländischer Arbeitskreis für Adelsgeschichte, de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, de Nederlandse Kastelenstichting, het Fonds Nederlandse Adel, de Stichting Twickel en de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Afbeelding op het omslag: het echtpaar Von Ilseman-Van Aldenburg Bentinck met hun twee oudste zoons Wilhelm-Viktor en Siegfried, door Adolf Pirsch, 1928, coll. Stichting Kasteel Amerongen

Redactie: Conrad Gietman, Simone Nieuwenbroek, Martin Schürer,
Redmer Alma, Yme Kuiper, Gunnar Teske
Eindredactie: Conrad Gietman, Simone Nieuwenbroek, Martin Schürer

ISBN 978-94-6455-140-2

© 2024 Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

Omslagontwerp Tanja Stropsma, Hilversum
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort

De redactie heeft haar uiterste best gedaan alle rechthebbenden van de beelden te achterhalen en te vermelden.

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

INHALTSVERZEICHNIS

Woord vooraf / Vorwort Simone Nieuwenbroek	7
Inleiding Yme Kuiper	11
I. Geschiedenis en identiteit – Geschichte und Identität	
Duivenvoorde als levenstaak W.A.A.J. baron Schimmelpenninck van der Oye en het behoud van adellijk erfgoed Simone Nieuwenbroek	31
Call the Gestapo! The Osnabrück State Archive and the Archives of the Nobility, from 1918 to 1945 Martin Schürer	59
Adel in Nederland tijdens het interbellum en de bezetting Een historiografische verkenning Yme Kuiper	81
Materielles Erbe in Ausstellungen visualiseren Das Beispiel „Eine Klasse für sich. Adel an Rhein und Ruhr“ Axel Heimsöth	107
II. Adellijke corporaties – Adelskorporationen	
De edelman, de ridder en de natie Ridderlijke orden tijdens het interbellum Conrad Gietman	125
Das Kapitel des Adelligen Freiweltlichen Stifts Börstel in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts Johanna Pointke	159

III. Nationaalsocialisme en Tweede Wereldoorlog – Nationalsozialismus und Zweiter Weltkrieg

Stand und Volksgemeinschaft. Der rheinisch-westfälische Adel in der Weimarer Republik und in der nationalsozialistischen Herrschaft Horst Conrad	173
De Duitse connectie Herinckhave en Twickel tijdens de Tweede Wereldoorlog Yme Kuiper	193
Doorgaan en standhouden Het landgoedbeheer van de familie Sandberg in de schaduw van de Tweede Wereldoorlog Willemieke Ottens	229

IV. Biografie en familiegeschiedenis – Biografie und Familie

Kontinuität von Adeligkeit? Das Beispiel Franz Graf von Galens Josephine von Weyhe	247
Adellijk slotakkoord in Amerongen Godard graaf van Aldenburg Bentinck als kasteelheer Leo van Putten	259
Een gelukkig huwelijk. Of hoe de bruid Twickel redde Aafke Brunt	273
Integration einer vertriebenen schlesischen Adelsfamilie in Westfalen Andreas Graf von Ballestrem	279

V. Kasteel en landgoed – Schloss und Landsitz

Der Schlossbau als visuelle Legitimation im adeligen Eigendenkmal Bauprojekte Alfred Hensens in Westfalen nach 1900 Lena Lewald	289
Dutch Country Houses during World War II The case of Enghuizen Estate and its (un)invited guests Elyze Storms-Smeets	313
De staat heeft genomen, de staat heeft gegeven. Massatoerisme en het behoud van kastelen in Nederland en Duitsland kort na de Tweede Wereldoorlog Wybren Verstegen	331
Kastelen in oorlogstijd. Van kunstbescherming en kunstroof Ingrid D. Jacobs	341
Auteurs – Autoren und Autorinnen	357

WOORD VOORAF

Op 5 oktober 1920 trouwde Elisabeth gravin van Aldenburg Bentinck, dochter van de heer van Amerongen, met Sigurd von Ilseman, officier en vleugeladjutant van de Duitse ex-keizer. Kasteel Amerongen had een jaar als toevluchtsoord voor de gevluchte Wilhelm II gediend en hier hadden de wegen van Elisabeth en Sigurd elkaar gekruist. In de tweede helft van de jaren twintig lieten ze hun gezin door de internationaal gerenommeerde society kunstenaar Adolf Pirsch op het doek vereeuwigen – hij gekleed in zijn adjudantsuniform, zij in een fel gekleurde japon én met enige ‘Renaissance ellebogen’. Ook de nodige marmeren zuilen, speels geschilderde dikke gordijnen, een statige Ierse setter en een brutaal uit de ogen kijkende teckel ontbreken niet. Het resultaat: een bijna klassiek adellijk familieportret.

Het portret van Sigurd von Ilseman en Elisabeth van Aldenburg Bentinck en hun twee oudste zoons staat symbool voor meerdere thema’s in deze bundel. Was het schilderij in al zijn klassieke vormtaal een smachten naar een tijd en een cultuur die in de jaren twintig inmiddels eindig leken te zijn? Het echtpaar maakte deel uit van een Duits-Nederlands adellijk netwerk waarvan de leden probeerden hun status, familiecollecties en landgoederen te behouden te midden van grote maatschappelijke veranderingen.

Wilhelm II heeft zowel op het doek als in deze bundel een plek verworven. Het familieportret verwijst naar de functie van Von Ilseman in dienst van de voormalige keizer. In verschillende bijdragen in dit boek komt Wilhelm II terug – niet alleen als hoofd van een dynastie voor wie het einde van de Eerste Wereldoorlog het einde van een tijdperk betekende, maar ook als een symbool van een aristocratisch terugverlangen naar de maatschappelijke verhoudingen van vóór die oorlog.

Het familieportret biedt niet alleen aanknopingspunten voor een vergelijking tussen de Duitse en Nederlandse adel tijdens het interbellum, de Tweede Wereldoorlog en de eerste naoorlogse jaren. Het schilderij verbeeldt óók de samenwerking tussen Duitse en Nederlandse archivarissen en historici in de Deutsch-Niederländischer Arbeitskreis für Adelsgeschichte, die in de loop der jaren een zestal symposia heeft georganiseerd aan beide zijden van de grens.

De bundel *Einde van de adelscultuur?* is samengesteld uit bijdragen die zijn geschreven naar aanleiding van het gelijknamige, drukbezochte symposium dat op 29 en 30 september 2022 plaatsvond in de oranjerie van kasteel Twickel bij Delden. Nagenoeg alle bijdragen van dat symposium zijn in deze bundel uitgewerkt tot artikelen. Wij zijn de auteurs zeer erkentelijk voor hun bijdragen. Het boek valt met bijdragen in het Duits, Nederlands en Engels met recht een internationale publicatie te noemen.

Onze dank gaat verder uit naar de subsidiënten en donateurs zonder wie deze bundel niet

tot stand zou zijn gekomen: de Deutsch-Niederländischer Arbeitskreis für Adelsgeschichte, de Werkgroep Adelsgeschiedenis, de Ridderlijke Duitse Orde Balijs van Utrecht, de Nederlandse Kastelenstichting, het Fonds Nederlandse Adel, de Stichting Twickel en de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Namens de redactie
SIMONE NIEUWENBROEK

VORWORT

Am 5. Oktober 1920 heiratete Elisabeth Gräfin von Aldenburg Bentinck, Tochter des Herrn von Amerongen, Sigurd von Ilsemann, Offizier und Flügeladjutant des Deutschen Kaisers. Ein Jahr lang diente die Burg Amerongen dem geflohenen Wilhelm II. als Zufluchtsort und hier kreuzten sich die Wege von Elisabeth und Sigurd. In der zweiten Hälfte der 1920er Jahre ließen sie ihre Familie von dem international bekannten Society-Künstler Adolf Pirsch auf Leinwand verewigen – er trug die Uniform eines Adjutanten, sie ein farbenfrohes Kleid und mit einigen „Renaissance-Ellbogen“. Die nötigen Marmorsäulen, verspielt bemalte dicke Vorhänge, ein stattlicher Irish Setter und ein frecher Dackel sind ebenfalls enthalten. Das Ergebnis: ein fast klassisches Adelsfamilienporträt.

Das Porträt von Sigurd von Ilsemann und Elisabeth van Aldenburg Bentinck und ihren beiden ältesten Söhnen symbolisiert mehrere Themen dieser Sammlung. War die Malerei in ihrer klassischen Formensprache eine Sehnsucht nach einer Zeit und Kultur, die in den 1920er Jahren zu enden schien? Das Paar war Teil eines deutsch-niederländischen Adelsnetzwerks, dessen Mitglieder versuchten, ihren Status, ihre Familiensammlungen und ihre Besitztümer inmitten großer gesellschaftlicher Veränderungen zu bewahren.

Wilhelm II. hat sich sowohl auf der Leinwand als auch in dieser Sammlung einen Platz gesichert. Das Familienporträt verweist auf Ilsemanns Stellung im Dienste des ehemaligen Kaisers. In mehreren Beiträgen dieses Buches kehrt Wilhelm II. zurück – nicht nur als Oberhaupt einer Dynastie, für die das Ende des Ersten Weltkriegs das Ende einer Ära bedeutete, sondern auch als Symbol einer aristokratischen Sehnsucht nach den gesellschaftlichen Verhältnissen vor diesem Krieg.

Das Familienporträt bietet nicht nur Ansatzpunkte für einen Vergleich zwischen dem deutschen und niederländischen Adel in der Zwischenkriegszeit, dem Zweiten Weltkrieg und den ersten Nachkriegsjahren. Das Gemälde zeigt auch die Zusammenarbeit zwischen deutschen und niederländischen Archivaren und Historikern im Deutsch-Niederländischen Arbeitskreis für Adelsgeschichte, der im Laufe der Jahre sechs Symposien auf beiden Seiten der Grenze organisiert hat.

Die Sammelband *Ende der Adelskultur?* besteht aus Beiträgen, die als Reaktion auf das gut besuchte gleichnamige Symposium verfasst wurden, das am 29. und 30. September 2022 in der Orangerie von Schloss Twickel bei Delden stattfand. Fast alle Beiträge vom Symposium sind für die Drucklegung erweitert worden. Wir sind den Referenten für ihre Beiträge sehr dankbar. Mit Beiträgen in deutscher, niederländischer und englischer Sprache kann das Buch zu Recht als internationale Publikation bezeichnet werden. Unser Dank gilt auch den Förderern

und Spendern, ohne die diese Sammlung nicht möglich gewesen wäre: dem Deutsch-Niederländischen Arbeitskreis für Adelsgeschichte, der Werkgroep Adelsgeschiedenis, dem Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht, der Nederlandse Kastelenstichting, dem Fonds Nederlandse Adel, Stichting Twickel und der Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Im Namen der Herausgeber
SIMONE NIEUWENBROEK

INLEIDING

YME KUIPER

Begin november 1918 brak in Duitsland een revolutie uit. De monarchie werd afgeschaft en de Republiek uitgeroepen. Keizer Wilhelm II moest gedwongen aftreden en vluchtte op 10 november naar het neutrale Nederland. Een dag later kwam de Eerste Wereldoorlog ten einde.

In Nederland werd de keizer door de regering asiel verleend, waarna hij met zijn gezin en staf intrek nam op kasteel Amerongen. Eigenaar Godard graaf van Aldenburg Bentinck was kort hiervoor namens de regering door graaf van Lynden van Sandenburg, commissaris van de koningin in Utrecht, benaderd om de keizer onderdak te verlenen. Op het kasteel tekende de keizer zijn troonsafstand. Later verhuisde hij met zijn gevolg naar Huis Doorn, waar hij in 1941 overleed. In zijn Nederlandse periode zou de ex-keizer als een soort magneet van de voormalige monarchie contacten onderhouden met adellijke families in Nederland en met velen in Duitsland. Koningin Wilhelmina, die een rol had gespeeld bij zijn komst, bezocht hem nooit in zijn ballingsoord. Haar echtgenoot prins Hendrik en dochter Juliana daarentegen hadden wel ontmoetingen met hem.¹

In de winter van 1932 hield de cultuurhistoricus Johan Huizinga drie voordrachten te Keulen. Hoe was het mogelijk dat de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden een prominente plaats had veroverd in het Europa van de zeventiende eeuw – als wereldhandelsmacht en bloeiende culturele natie? Deze vraag hield historici in Nederland zoekend naar nationale grootheid in het verleden, tijdens het interbellum (en al daarvoor) flink bezig. Huizinga liet haar ook op zijn Duitse publiek los. Het sociale en intellectuele leven vond in de zeventiende eeuw niet zijn zwaartepunt aan een vorstelijk hof of op adellijke kastelen, maar in de huizen van Hollandse kooplieden in de steden en op hun buitenplaatsen. ‘Het gewicht van de adel als stand in de Republiek [was] betrekkelijk gering’, stelt Huizinga in de lezing.² Zeker, in sommige gewesten buiten Holland en Zeeland (Gelderland, Utrecht en Overijssel) domineerde de oude landadel het platteland, maar van echt grootgrondbezit was zelfs daar geen sprake. Huizinga wijst verder op het geringe militaire karakter van de nieuwe natie, ondanks haar langdurige oorlog met Spanje. Hoge adel kende de Republiek, met uitzondering van het Huis Oranje-Nassau nauwelijks. Samen met adellijke officieren gaven de Oranjes als stadhouders leiding aan de huurlingenlegers van de Republiek. De bestuurlijke macht lag bij de koopliedenstand in Holland. Daaruit ontwikkelde zich een burgerlijke regentenaaristocratie, zich verlustigend in de aankoop van heerlijkheden die haar quasi-adeldom verschaften. Eer-

1 B. de Graaf, ‘Vorstin op vredespad. Wilhelm II en Wilhelmina en het einde van de Eerste Wereldoorlog’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 131 (2018) 577-604.

2 Hier geciteerd uit de Nederlandse bewerking van zijn Keulse lezingen. J. Huizinga, *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw* (Haarlem, 1941) 27.

De net afgetreden keizer Wilhelm II en Godard graaf van Aldenburg Bentinck in de tuin van kasteel Amerongen, november 1918. Foto Verenigde Fotobureaux, Amsterdam

der al had de Duitse socioloog Max Weber op dit aristocratiseringsproces gewezen.³ Rond 1900 woonden vermogende familieleden van Weber in Amsterdam. Daardoor was hij bekend met het fenomeen buitenplaatsen in de Hollandse duinstreken. Weber wijst zelfs op de notie 'deftigheid' – een mengsel van burgerlijk-rationeel respect en patricisch standsbewustzijn – dat volgens hem kenmerkend zou zijn voor de hegemoniale cultuur van de hoge burgerij in Nederland rond 1900.

Latere historici hebben wel geprobeerd Huizinga's geïdealiseerde beeld van de cultuur van de Republiek te doen kantelen. Sommigen meenden dat hij volledig was voorbijgegaan aan de schaduwzijden van deze zogeheten Gouden Eeuw.⁴ Ook zijn opvatting dat de Republiek geen

3 Dat deed hij bij zijn onderzoek naar het verband tussen protestantisme en kapitalisme. M. Weber, *Die Protestantische Ethik. Eine Aufsatzsammlung*, J. Winckelmann ed. (2 dln.; München-Hamburg, 1965-1968), dl. 2, 27-37 (oorspr. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1907).

4 Henriette Roland Holst was een van de eersten die dat voorzichtig deed. In een brief van 5 december 1941 vroeg ze Huizinga of hij opzettelijk die 'schaduwkant' had gemedend. J. Huizinga, *Briefwisseling* (3 dln.; Utrecht, 1989-1991), dl. 3, 329-330. Cultuurhistoricus Willem Frijhoff verweet Huizinga een hollandocentristische benadering in zijn *Nederland's beschaving*. W. Frijhoff en M. Spies, 1650. *Bevochten eendracht. Nederlandse cultuur in Europese context* ('s-Gravenhage, 1990) 63-69. Frijhoffs collega Arie van Deursen meende dat Huizinga te veel de culturele invloed benadrukte van de sociale elite van Holland (de toplaag van kooplieden en patriciërs), met voorbijgaan aan het calvinisme, de volkscultuur en de in het oosten van de Republiek bestaande adelscultuur. Huizinga's cultuurbegrip leunt volgens Van Deursen te veel op kunst en wetenschap. A.Th. van Deursen, 'Cultuurgeschiedenis bij Huizinga en de oude A.G.N.', *Theoretische geschiedenis* 13 (1986) 197-208.

Johan Huizinga met zijn echtgenote jonkvrouw Mary Vincentia Schorer en twee zoonpjes voor huis Klein Toornvliet in Groningen, omstr. 1911-1914. Coll. Groninger Archieven

hofcultuur bezat, is bekritiseerd.⁵ Opvallend blijft dat Huizinga's beeld van de geringe importantie van de adel door buitenlandse historici gretig is overgenomen.⁶ Vermoedelijk omdat het de gezaghebbende cultuurhistoricus Huizinga was die dat had beweerd. Wie denkt in dit verband niet aan zijn veel geciteerde typering van zijn landgenoten in een cultuurkritische rede voor studenten uit 1934: 'Of wij hoog of laag springen, wij Nederlanders zijn allen burgerlijk, van den notaris tot den dichter en van den baron tot den proletariër.'⁷

En toch kreeg het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden onder koning Willem I in 1814 een heuse nationale adel. Deze bestond uit een samensmelting van oude en nieuwe adel, een soort *composite elite*. Nieuwe adel betrof door de koning in de adelstand verheven personen, stammend uit families die tijdens de Republiek (tot 1795) leidinggaven aan stedelijke besturen. Dat waren afstammelingen van de regentenoligarchie die, zoals Huizinga beklemtoonde, de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw had bestuurd, al dan niet in samenwerking met stadhouders uit het hoogadelijke huis Oranje-Nassau. In een beschouwing over de betekenis van het jaar 1813 als startpunt van het onafhankelijk Nederland, dat weldra een koninkrijk werd, had Huizinga de positie van de adel nog eens getypeerd. 'Een echten organische adel

5 O. Mörke, 'De hofcultuur van het huis Oranje-Nassau in de zeventiende eeuw', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff, red., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel, 1992) 39-77.

6 Zie bijv. J.L. Price, *Culture and society in the Dutch Republic during the 17th century* (Londen, 1974); S. Schama, *The embarrassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (New York, 1987). De laatste betitelt Huizinga's *Nederland's beschaving* als een magistraal essay.

7 J. Huizinga, 'Nederland's geestesmerk', in: *dez., Verzamelde werken* (9 dln.; Haarlem 1948-1953), dl. 7, 279-312.

met majoraten en heerlijkheden die werkelijk een inbreuk maakte op het beginsel der gelijkheid' was er volgens hem niet gekomen.⁸ De nieuwe nationale adel, een soort *invention of tradition*, was in zijn ogen een 'schijn-adel', voor het overgrote deel gebleven wat hij vroeger voor 1795 al was: een 'burgerlijk patriciaat'. Deze adel oriënteerde zich voortaan op de macht van de koning en niet op die van de stad en het platteland.

In de Republiek was niet nieuw geadeld, maar vanaf koning Willem I zouden circa zeshonderd families in de Nederlandse adel worden opgenomen, van wie ongeveer de helft nu nog over is. In de twintigste eeuw is de adel in veel Europese landen afgeschaft – ook in Duitsland, in 1918. De Nederlandse adel daarentegen heeft tot op de dag van heden een wettig beschermde status. Meer dan de helft van alle edelen bezit geen titel, maar een adellijk predikaat (jonkheer of jonkvrouw). Dat wijst erop dat de meeste Nederlandse adellijke families pas na 1814 adeldom verkregen. Bij de getitelde adel zijn velen baron of barones, slechts een kleine minderheid is graaf of gravin. De titel prins of prinses is nagenoeg alleen gereserveerd voor leden van het Koninklijk Huis. De huidige Nederlandse adel omvat ruim tienduizend personen, van wie een kwart in het buitenland leeft.⁹

De liberale grondwetsherziening van 1848 maakte met de afschaffing van de standensamenleving een einde aan de staatsrechtelijk bevoordeelde positie van de adel. Zijn enige privilege dat resteerde was het gebruik van een titel of predikaat en een bij koninklijk besluit vastgesteld familiewapen. De praktische betekenis van een adelsgunst was beperkt. Treffend is de reactie van de minister-president Heemskerk in 1887 op het aanbod hem op grond van verdienste een adels titel te verlenen. Deze naar eigen zeggen man van burgerlijke afkomst zag daar het nut niet van in. Kon men in Duitse staten aan bepaalde adellijke titels een politiek gewicht toekennen, in Nederland was daar sinds eeuwen geen sprake van, meende hij: 'De adel is niet anders dan een oud instituut, dat steunt op zijn eigen waarde.' Tussen adel en anderen in ons land, voegde Heemskerk hier nog aan toe, bestaat een onzichtbare maar toch bestaande scheidslijn, die men in het sociale verkeer onderkent maar waaraan geen politiek gewicht wordt toegekend.¹⁰

Toch wist de adel zijn prominente plaats na de grondwetsherziening nog minstens een halve eeuw te behouden als onderdeel van een inmiddels ontstane 'notabelenelite' – een samenstel van netwerken van heren afkomstig uit vermogende adel, patriciaat én uit de hoge, bemiddelde en gestudeerde burgerij.¹¹ Zo waren tot 1918 nog relatief veel ministers en parlementsleden van adel. Ondanks tegenstellingen binnen de notabelenelite tussen conservatieven en liberalen – waarna vervolgens een confessionele stroming sterk aan kracht won – bleef zij de politieke hegemonie in Nederland behouden. Vergaande democratisering, invoering van algemeen kiesrecht en verzuilde politiek zouden in de twintigste eeuw tot de ontbinding van de notabelenelite leiden.

8 J. Huizinga, 'De betekenis van 1813 voor Nederland's beschaving', in: dez., *Tien studiën* (Haarlem, 1926) 92 (oorspronkelijk een rede uit 1913).

9 I. Montijn, *Hoog geboren. 250 jaar adellijk leven in Nederland* (Amsterdam-Antwerpen, 2012) 12-23.

10 Y. Kuiper, 'Adel, Nation und Staat in den Niederlanden im 19. und 20. Jahrhundert', in: M. van Driel, M. Pohl en B. Walter, red., *Adel verbindet – Adel verbindt. Elitenbildung und Standeskultur in Nordwestdeutschland und den Niederlanden vom 15. bis 20. Jahrhundert* (Paderborn, 2010) 229-250.

11 J. Moes, *Onder aristocraten. Over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848-1914* (Hilversum, 2012).

De komst van de massasamenleving in het Nederland van rond 1900 leidde in met name stedelijke adellijke kringen tot een verhoogd adelsbesef. Naar voorbeeld van de Duitse Gotha werd in 1903 de genealogische reeks *Nederland's adelsboek* gestart; weldra gevolgd door de serie *Nederland's patriciaat*. Inmiddels was een nationale adelsvereniging opgericht – nota bene om armlastige adel te ondersteunen – en werden in diezelfde tijd enkele oude adellijke orden gerevitaliseerd.¹² Adel oogde meer zichtbaar en zelfbewust, maar in feite ging het om een defensieve aanpassing onder de beschermende paraplu van de monarchie aan een veranderende samenleving, die een soort culturele revolutie doormaakte. Buiten wonen in grote villa's vormde voor de nieuwe rijken een nieuwe uitdagende levensstijl. Alleen een klein, zeer vermogend deel onder de adel kon de statusconcurrentie met deze nieuwe elite echt aan en liet kastelen bouwen of ingrijpend renoveren.¹³ Het aan vermogen interende deel verkocht gaandeweg landgoederen aan projectontwikkelaars, die ze herschiepen in villaparken. De uitstraling van deze nieuwgebouwde villa's in geliefde streken nabij steden diende vooral deftig te zijn.

Nog een keer terug naar Huizinga. In het interbellum groeide zijn nationale en internationale reputatie tot grote hoogte. Zijn magnum opus *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919) zou in vele Europese talen verschijnen. In 1902 was hij gehuwd met een vrouw van adel, wier familie stamde uit het Zeeuwse patriciaat. Door dit huwelijk werd hij in 1922 mede-eigenaar van de fraaie buitenplaats Toornvliet bij Middelburg.¹⁴ In de jaren 1930 ontwikkelde Huizinga zich tot een publieke intellectueel met zijn cultuurkritiek op eigentijdse ontwikkelingen in Europa. Het Nederland van zijn eigen tijd bestempelde hij als een burgerlijke cultuur op democratische grondslag. In 1933 toonde Huizinga als rector van de universiteit van Leiden openlijk zijn afkeer van het nationaalsocialisme. Bij een internationale studentenconferentie in die stad verzocht hij de Duitse delegatieleider dr. Johann von Leers, aangewezen door de nieuwe regering van zijn land, zich terug te trekken vanwege zijn antisemitische publicaties. De gehele Duitse afvaardiging verliet daarop de conferentie.¹⁵ Deze principiële opstelling schaadde zijn reputatie niet. Huizinga trad op als getuige bij het huwelijk van prinses Juliana in 1937 met de Duitse prins Bernhard zur Lippe-Biesterfeld. Vanaf 1927 was hij haar leermeester geweest bij haar studie in Leiden en in 1930 gevraagd voor haar erepromotie.

Juist onder de adel genoot het vorstenhuis met aan het hoofd koningin Wilhelmina en haar Duitse echtgenoot prins Hendrik von Mecklenburg-Schwerin in de crisisjaren na 1929 een grote populariteit. Het land was mede door de economische crisis politiek enorm verdeeld geraakt. De Oranjes stonden voor velen symbool voor de eenheid van het land. Aan het Haagse hof van Wilhelmina waren vele mannen en vrouwen uit de adel verbonden.¹⁶ Verder was het hof betrokken bij de revitalisering van adellijke orden in Nederland aan het begin van de twintigste eeuw. Opmerkelijk is wel dat Wilhelmina al sinds haar troonsbestijging in 1898

12 C. Gietman, 'Heraut van de oude orde. Een genealogie van Nederland's Adelsboek (1903-1945)', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 59 (2005) 169-211; Montijn, *Hoog geboren*, 297-310.

13 A. van der Woud, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900* (Amsterdam, 2015) 148-153.

14 A. van der Lem, *Johan Huizinga. Leven en werk in beelden en documenten* (Amsterdam, 1993) 69-74.

15 *Ibidem*, 228-231. De moedige Huizinga kreeg het daarna aan de stok met de curatoren van de Leidse universiteit. Met burgemeester A. van de Sande Bakhuyzen voorop vonden zij dat hij buiten zijn boekje was gegaan, want de toegang ontzeggen behoorde tot hun competentie en niet tot die van de rector van de universiteit.

16 D. Hermans en D. Hooghiemstra, 'Vertel dit toch aan niemand.' *Leven aan het hof* (Amsterdam, 2006).

Koningin Wilhelmina loopt in het gezelschap van hoogwaardigheidsbekleders over de zojuist geopende Moerdijkbrug, 12 december 1936. Koninklijke Verzamelingen, Den Haag

op eigen initiatief nauwelijks personen nobiliteerde. Na de Tweede Wereldoorlog zou de afstand van deze vorstin tot de adel enorm worden vergroot. Geheel in de ban van ‘vernieuwing’ van de samenleving wilde ze zich in het naoorlogse Nederland niet langer omringd zien door adellijke, in haar ogen per definitie ‘niet-vernieuwde’, personen.¹⁷

Onmiddellijk na de Duitse inval in Nederland in de meidagen van 1940 eiste de Wehrmacht Huizinga’s historische huis Toornvliet op. Tot de geallieerde aanval op Zeeland in het najaar van 1944 bleef Toornvliet in Duitse handen. Zelf was Huizinga in 1942 een tijdlang door de bezetter in gevangenschap gehouden en nadien verbannen naar het dorp De Steeg in Gelderland. Hier overleed hij in de winter van 1945. Al in het voorjaar van 1941 moet Huizinga het plan hebben opgevat om van zijn Duitse boekje van de Keulse lezingen – *Holländische Kultur des siebzehnten Jahrhunderts* (1933) – een Nederlandse vertaling te maken; eind 1941 verscheen het boek. Die meer uitgebreide versie, met als titel *Nederland’s beschaving in de zeventiende eeuw*, was Huizinga’s manier te protesteren tegen de Duitse bezetting én zijn landgenoten te bemoedigen. Meest in het oog springen de nieuwe passages in deze uitgave die de historische positie van de Joden in de Republiek betreffen. Deze wordt door Huizinga op een positieve manier belicht.¹⁸

¹⁷ Ibidem, 124-125; F. Maarschalkerweerd, *De achterblijvers. Het Hof na de vlucht van Wilhelmina 1940-1945* (Amsterdam, 2023) 386-391.

¹⁸ Ibidem, 267.

Na de Eerste Wereldoorlog leek de vaste grond onder de voeten van de adel in Duitsland en Nederland weg te vallen. Rond 1900 hadden de meeste adellijke families nog tot de elite behoord. Nu was die tijd voorgoed voorbij en moesten zij op zoek naar manieren om sociaal, politiek en cultureel te overleven in een zich snel moderniserende samenleving. In *Einde van de adelscultuur?* wordt deze thematiek in achttien artikelen vanuit een interdisciplinair en vergelijkend perspectief benaderd. Twee vragen staan daarbij centraal. Welke strategieën zetten adellijke personen, families en organisaties in Duitsland en Nederland in om zich staande te houden? En luiden de maatschappelijke veranderingen ook daadwerkelijk het einde van de adelscultuur in?

9 789464 551402